

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06>
УДК 94(477)''193'':[323.3:338.45-057.56-058.833-055.2

Роман Любавський

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: Lubavsky@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3496-9699>

ДРУЖИНИ ІНОЗЕМНИХ ФАХІВЦІВ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

У статті аналізується повсякденне життя дружин іноземних фахівців, що прибули до УСРР у роки першої п'ятирічки. Дослідження ґрунтується передусім на спогадах Антонії Рехман — дружини австрійського інженера — та дружини Карла Шнітерна, німецького робітника (її ім'я невідоме). Вони мешкали на території соціалістичного містечка «Новий Харків», що був збудований для працівників Харківського тракторного заводу (далі — ХТЗ) на початку 1930-х рр. Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати роль дружин іноземних фахівців у транснаціональних процесах циркуляції знань і технологій з капіталістичного світу до соціалістичного. У статті проаналізовано, як жінки-іноземки при звичаювались до простору соціалістичного містечка і радянських практик споживання, практики повсякденного спротиву жінок та дії у межах «дозволеної незгоди». Особливості функціонування радянської системи розподілу і споживання товарів і послуг визначали повсякденні практики

Як цитувати: Любавський Р. Дружини іноземних фахівців в УСРР на початку 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 93–111. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06>

How to cite: Liubavskiy R. The Wives of Foreign Specialists in the Ukrainian SSR in the Early 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 93–111. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-06> (In Ukrainian)

© Любавський Р., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

жінок. Вони вчилися мистецтву радянського шопінгу та комунікації. Виключний статус іноземців у радянському суспільстві зумовлював їхні вимоги щодо підвищення якості сервісу. До того ж певні стандарти життя їхнім чоловікам обіцяли під час найму на роботу. Частково це було зроблено. Більшість родин іноземців проживали в будинках, які мали кухні у квартирах. Натомість будинки для радянських робітників були зведені так, щоб сприяти максимальному «усуспільненню побуту». І все ж радянська система забезпечення не могла відповідати очікуванням іноземців. Робиться висновок, що радянські гасла розчинялися в правильному котлі повсякденної раціональності. Через невлаштованість побуту жінки активно впливали на рішення своїх чоловіків розривати контракти або не продовжувати їх та вертатись додому. Це було значним фактором, що впливає на процес транснаціональної циркуляції технічних знань і технологій в роки першої п'ятирічки. Таким чином, дослідження висвітлює гендерний вимір радянської модернізації та показує, як повсякденні практики впливали на ширші транснаціональні обміни.

Ключові слова: індустріалізація, соціалістичне містечко, ХТЗ, жінки, іноземні фахівці, радянська повсякденність, УРСР, «Новий Харків», промисловість, радянська модернізація, перша п'ятирічка.

Протягом 1920–1930-х рр. риторика протистояння капіталістичному світові не заважала радянській владі винаймати іноземних робітників, купувати техніку та технології, співпрацювати із закордонними організаціями та компаніями. Трансфер та адаптація американських та західноєвропейських технологій будівництва промислових об'єктів та житлових кварталів у роки радянської форсованої індустріалізації був безпрецедентно інтенсивним та масштабним. Сьогодні дослідники аналізують радянську модернізацію в контексті транснаціональної циркуляції знань, переформатування та переосмислення соціального простору життя людини (Crawford 2022). Внесок іноземних фахівців у становлення радянської індустріалізації, умови їх життя та праці сьогодні є самостійним об'єктом досліджень (Chabanyuk 2023; Ihnatusha 2012; Struchenkov 2008). І хоча з цієї теми є низка спеціальних робіт, можемо констатувати наявність значних історіографічних лакун. Досвід жінок — дружин спеціалістів, що приїжджали до СРСР у роки першої п'ятирічки, лишається не поміченим. Проте їх досвід є унікальним і вартує окремого аналізу. Іноземні фахівці їхали працювати до СРСР, щоб покращити свій добробут та забезпечити свої родини. Вони їхали

разом із чоловіками, оскільки радянська влада обіцяла належні умови життя. Виникає питання: як радянська влада намагалася включити їх у свій проєкт будівництва нового суспільства чи прагнула створити для них особливі умови життя? Як жінки-іноземки адаптувалися до радянського побуту та практик споживання? Які обирали стратегії поведінки? Відповіді на ці та інші питання спробуємо дати на прикладі аналізу повсякденного життя дружин спеціалістів, що були запрошені в ХТЗ на початку 1930-х рр.

На початку 1930-х рр. до УСРР масово прибули іноземні фахівці. За підрахунками дослідників, станом на грудень 1931 р. в республіці перебувало 1056 іноземних спеціалістів. 72 % з них приїхали з Німеччини, 10 % — з США, 4 % — з Чехословаччини, решта — з Бельгії, Франції, Великобританії, Австрії. У 1932 р. в Україні перебувало 2035 іноземних спеціаліста (Іннатуша 2012, 228). Аналіз діловодної документації Іноземного бюро ВЦСПС засвідчив, що наприкінці 1931 – на початку 1932 рр. на ХТЗ прибуло 175 іноземців. З них лише 27 були не одружені, три жінки вказали, що були заміжні. Проте самі вони приїхали чи з чоловіками — невідомо¹. Чисельність всієї іноземної колонії разом (включно із дружинами та дітьми працівників) була близько 800 осіб.

Джерела

Аналіз архівних джерел дозволяє стверджувати, що головна увага радянських установ, підприємств, чиновників тощо була прикута саме до робітників, бо від них залежав виробничий процес. У діловодній документації мова йшла завжди виключно про робітників-чоловіків. За потребою, у документах робили припис «не рахуючи членів їхніх родин». Місцеві чиновники під час ділового листування зі Всеукраїнським відділенням Всесоюзної контори з постачання іноземців (Всеукраїнське відділення Інпостачу) говорили про родини іноземців в категорії статистичних показників. Наприклад, у 1934 р. помічник управляючого будівництва по кадрам підприємства Запоріжсталь у листі до директора Всеукраїнської контори Інпостачу відзначав, що на підприємстві

¹ Сведения об иностранных специалистах, работающих на предприятиях Советского Союза «Ростельмаш» и «ХТЗ». ДАРФ (Державний архів Російської федерації). Ф. 5451, Оп. 39. Спр. 61. Арк. 1–7.

«працює 10 висококваліфікованих іноспеціалістів, які тут мешкають зі своїми родинами (економічне населення 33 людини)»². Отже, навіть в офіційній документації установи, що прямо опікувалася іноземцями, дружини і діти спеціалістів згадуються побіжно в абстрактних категоріях. Можемо назвати їх «невидимими фігурами модернізації».

Вивести їх із тіні, почути їхні голоси можливо завдяки спогадам Антонії Рехман — дружини австрійського інженера — та Карла Шнітерна — німецького робітника, що працювали на ХТЗ. Ці спогади були опубліковані відповідно в Австрії та Німеччині на початку 1930-х рр. Тоді ж вони були виявлені радянськими спецслужбами, перекладені російською мовою та засекречені³. Вони містяться у фондах Центрального комітету Комуністичної партії України, які стали доступними з набуттям України незалежності. Саме вони сформували основу джерельної бази цієї роботи.

Антонія прожила на ХТЗ трохи більше 4 місяців. Її спогади опубліковано в листопаді 1932 р. в австрійській пресі під назвою «З чоловіком та дитиною в Росії. Переживання однієї жінки». Її текст — це чуйна оповідь спостерігачки. Свою розповідь жінка починає визнання того, що їм жилося добре, оскільки її чоловік заробляв 300–450 руб. і вони могли купити все, що хотіли. Імовірно, саме тому її найбільше вразили голодні та знедолені люди, яких вона зустрічала на вулицях соцмістечка. Саме в цей час радянська влада здійснювала Голодомор — планомірне фізичне знищення українських селян. В її розповіді є низка сюжетів про те, як вона з чоловіком ділилися їжею з людьми, що були навколо. Її текст добре структурований, має такі підзаголовки: «Інвалід, що плаче», «Сміттевий бак», «Промова вуличних робітників», «Але вони пишаються», «Школа і церква», «Навчання жінок», «Жебрацтво руських», «Гігантська фабрика», «Квартири». Назви доволі

² НАРКОМНАБУ УСРР. Директору Всеукраїнської контори ИСНАБ. Не подлежит оглашению. ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 812. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 11.

³ Письма немцев, работающих на Украине в Германию о их тяжелом материальном положении. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 20-36.

промовисті і свідчать про прагнення жінки зафіксувати повсякденний вимір, як найточніше описати побут та умови їх життя. Тон письма оповідний, спокійний. У тексті немає опису подорожі до та з УСРР. Це низка побутових замальовок з місця подій, з «Нового Харкова».

Текст Карла Шнітерна опубліковано як окрема брошура «Переживання кваліфікованого робітника із Золінга в Радянській Росії. Шість місяців роботи на тракторному заводі», що датована першим липня 1932 р. Карл Шнітерн із дружиною і донькою прожив у «Новому Харкові» з кінця жовтня 1931 р. по квітень 1932 р. Його текст просякнутий розчаруванням від перебування в СРСР, фіксує розрив між радянською пропагандою та дійсністю. З тексту стає зрозуміло, що Карл пройшов шлях від захоплення до відрази до радянського режиму. Попри те що текст на початку має відверто агітаційний, антирадянський характер, він сповнений дрібних подробиць побуту, умов праці, роздуми про політичний та економічний устрій СРСР, містить сюжети про тиск радянської влади на іноземців тощо. Його дружина в тексті згадується кілька разів. У цій оповіді вона постає як ніби рівний партнер, самостійна та ініціативна жінка. Проте її ім'я в машинописному тексті на 17 двосторонніх аркушів не згадується жодного разу.

«Новий Харків»

Зведення «Нового Харкова» було одним із найбільш показових і комплексних проєктів соціалістичного будівництва. За висновками дослідниці радянської архітектури К. Кроуфорд, соцмісто «Новий Харків» було одним з перших «урбаністичних проєктів, задуманих, спроектованих і збудованих у радянському просторі. Пов'язані між собою, проєкти соцміст у Магнітогорську та Харкові можна розглядати як підставу для теорії та практики». Дослідниця констатує, що «Новий Харків» став першим зразком стандартизованого житлового будівництва в СРСР за часів Сталіна. Житловий комбінат, що був основою цього соцміста, в наступні десятиліття, вже за часів Хрущова, був зразковою моделлю для розвитку радянських міст, основою яких було мікрорайонування (Crawford 2022, 284).

Іноземці на території соцмістечка ХТЗ мешкали в п'яти спеціально зведених будинках. Квартири для іноземців різнилися за типом

планування, в залежності від спеціальності та сімейного стану. За планом житлового будівництва, іноземців розселили у квартири, що мали дві кімнати з окремою кухнею; квартири з однієї кімнати та кухні; кімнати для однаків без кухні; квартири для однаків з двома кімнатами, без кухні. Площа кімнат для однаків становили 12 м. Двокімнатна квартира мала 36 м житлової площі кімнат, а також кухні 10 м, та вітальні 6 м. Найбільше планувалося звести житла саме з кухнями — 230 квартир, кімнат для однаків без кухні було запроєктовано 150⁴.

Слід зазначити, що в будинках для радянських робітників взагалі не було запроєктовано квартир із кухнями. «Новий Харків» у пресі називали «вогнищем нового побуту», де не буде місця старим звичкам. Автори проекту наголошували, що однією з вад «старого» Харкова було закріпачення жінки в хатньому господарстві. Згідно з генеральним проектом містечка, у квартирах не було кухонь, а робітники мали харчуватися в громадських їдальнях. Ідея усуспільненої системи харчування мала втілюватися в організації роботи їдалень при «житлових комбінатах». Централізований характер роботи громадських їдалень протиставлявся хаотичному веденню хатнього господарства⁵.

Можемо констатувати, що радянська влада не планувала «звільняти від рабської праці на кухні» іноземних жінок, що жили на території «Нового Харкова». Дружини іноземців були виключені із соціалістичного проекту. Параметри простору їхньої повсякденності об'єктивно відрізнялись від умов життя радянських робітників. Радянська влада прагнула забезпечити якнайкращі умови для іноземців. Житлова політика влади різнилася для окремих соціальних груп. Умови життя для іноземців, особливо для найбільш кваліфікованих робітників, були значно кращими ніж для радянських працівників. Право на власну кух-

⁴ Объяснительная записка к контрольным цифрам на 1932 г. по жилищному, коммунальному и культурно-социальному строительству Харьковского тракторного завода. *РДАЕ* (Російський державний архів економіки) Ф. 7620. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 188–189.

⁵ Программа задания на составление проекта планировки и застройки социалистического города, предполагаемого к постройке возле Тракторного комбината в городе Харькове. *ЦДАМЛМУ* (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 8. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 64–65.

ню в «місті сонця» мали лише іноземці та вищий технічний персонал ХТЗ. Наприклад, у «Новому Харкові» для адміністрації заводу було зведено спеціальний будинок на 26 квартир. За планом, кожна квартира цього будинку мала складатися з 3–4 кімнат, індивідуальної кухні, кімнати для гостей та окремої спальні. Активно пропагуючи соціалістичний спосіб життя, радянська номенклатура не бажала мешкати в будинках-комунах, в бараках і поготів, обстоювала своє право на приватний простір. Перші іноземні працівники, що прибули на початку будівництва заводу, чий статус був найвищий, їли вдома, а не в їдальні. Дирекція заводу забезпечувала їх всіма необхідними товарами та допомагала облаштувати у квартирі кухню⁶.

У «Новому Харкові» К. Шнітерна з родиною заселили в будинок на сто квартир. Стан квартири та умови проживання стали для них повним шоком. Їхня квартира була однокімнатною, мала невелику вітальню та ванну кімнату. Із меблів у квартирі була лише «буржуйка» та грубо зроблений стіл. Перші кілька годин їм довелося сидіти на валізах. Лише потім їм принесли два залізні ліжка, замість матраців — дошки, замість подушок — мішки з мокрою соломою. Все це надзвичайно вразило та морально ледь не зломило стомлену від подорожі родину. За словами чоловіка, його донька та дружина морально були просто розбиті і гірко плакали. Із тексту К. Шнітерна стає зрозуміло, що його дружина швидко зрозуміла, як працює радянська система постачання. Вже за тиждень жінка та її родина святкували першу перемогу в цій нерівній битві з радянською системою забезпечення. За словами чоловіка, лише «завдяки наполегливим вимогам дружини» вони отримали три стільці⁷. Можемо констатувати, що за короткий термін дружина К. Шнітерна, засвоїла практику «вибивання» потрібних товарів, таку звичну для українських жінок того часу.

Приїзд іноземців на ХТЗ був очікуваною подією. Для них будували окремі житлові корпуси. Проте темпи житлового будівництва були незадовільними. Антонію з чоловіком послали до будинку, який

⁶ РДАЕ. Ф. 7620. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 7.

⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 22.

не був функціонально готовий для експлуатації. Вони мали в квартирі «буржуйку», дрова їм приносили, але рубали їх вони самі. Система опалення та освітлення, водогін ще не були повністю готовими до експлуатації. Роботи з налагодження комунікацій у будинку тривали постійно. Тому електрики та інші робітники часто заходили до квартири іноземців, іноді по кілька разів на день. Для жінки, що вдень, поки чоловік на роботі, і яка була сама вдома, це означало впускати в квартиру сторонніх людей, чоловіків. Краще за Антонію цю ситуацію не описати, тому надамо їй слово:

«Як же неприємно було, коли сидиш абсолютно одна і приходять три–чотири чоловіка. Немає можливості спросити, чого вони хочуть, оскільки їх мови все одно не знаєш. Часто згасало світло, і необхідно було впускати електриків, не знаючи напевно хто входить під цим ім'ям»⁸.

У таких умовах вона прожила чотири з половиною місяці. Жінка знала, що навкруги панує голод та злиденність. Вона була обізнана з випадками, коли бідні, знедолені та доведені до відчаю голодом люди заходили до квартир іноземців та брали, що хочуть. Тому Антонія раділа, якщо чоловік був удома, коли хтось незнайомий стукав у двері⁹.

Агітація

Планувальники містечка не ставили за мету створити для іноземців такі умови, що б вони сприяли формуванню «соціалістичного побуту». Проте на сторінках агітаційних та пропагандистських видань можна знайти чимало прикладів залучення родин іноземців до радянського культурного життя¹⁰. Проте на повсякденному рівні ці гасла розчинялись у плавильному котлі життєвої раціональності іноземок. У тексті спогадів А. Рехман наведено приклад, який є показовим. Жінка описує, як іноземки були запрошені «на чай до ресторану, який було вбрано святково». Із контексту заходу можна припустити, що його

⁸ ЦДАГОВ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 36.

⁹ Там само. Арк. 30.

¹⁰ Fred E. Beal. Foreign Workers in a Soviet Tractor Plant: A Pictorial Survey of the Life of Foreign Workers and Specialists During the Period of Socialist Construction 1931–1933. M-L: Iskra revolutsii, 1933. С. 44–55.

організатором був заводській партійний осередок. Зі слів А. Рехман стає зрозуміло, що було кілька доповідей, сенс яких зводився до того, що сучасні жінки мають «звільнитися від рабства домоволодіння і піти на фабрику». Далі були промови про переваги ясел та громадського харчування, що допоможе жінкам звільнитися від роботи вдома. Подібні гасла дивували австрійку. Вона фіксувала свої роздуми: «мені спало на думку, а хто буде доглядати дітей та чоловіка, хто піклуватиметься про білизну, коли жінка, мати буде стояти біля станка? Щоб стати нарівні із чоловіком, жінка має лишити чоловіка та дітей без нагляду, а також квартиру»¹¹.

Після політичних промов жінкам показали фільм. Який — не відомо, але зовсім не обов'язково агітаційний. Типовою практикою для радянських агітаторів, співробітників у культурній галузі на початку 1930-х рр. було після лекцій чи виступів на соціально-політичні теми влаштовувати перегляд фільму чи танці. Це було способом втримати публіку в приміщенні протягом виступів. Проте на описуваній зустрічі це не спрацювало. Коли вимкнули світло А. Рехман взяла свої речі та «втекла із зали»¹².

Обов'язковою частиною «культурної програми» для дружин іноземців була екскурсія на ХТЗ, щоб жінки могли побачити, на якому підприємстві працюють їхні чоловіки. Антонія писала, що вони відвідали абсолютно всі цехи, що були на підприємстві. Її вразило, що жінки працюють так само, як і чоловіки, за станками, їздять на електрокарах тощо. Екскурсія заводом тривала шість годин, і жінки повернулись до своїх домівок, за висловом Антонії, «напівживі». Вочевидь, радянські чиновники прагнули продемонструвати переваги радянської економіки, досягнення індустріалізації. Проте навряд чи величезні цехи ХТЗ могли забезпечити тривалі й позитивні враження від перебування в соціалістичній фабриці. Повсякденні практики є значно переконливіші за партійні гасла. Висновок Антонії напрочуд точний: «Так і є, щодо великих фабрик, то УРСР переважає Австрію, проте піклування про людей залишає бажати кращого»¹³.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 33.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 35.

Споживання

Похід до магазину та придбання товарів було складовою частиною повсякдення дружин іноземних робітників. Адаптація до радянської дійсності включала також нові практики повсякденності мобільності. Повсякденні практики «у дорозі» часто не потрапляють до поля зору дослідників соціальної історії чи історії повсякденності УРСР. Проте пересування між смисловими точками соціального простору (наприклад, дім–робота, дім–крамниця тощо) є систематичною дією, що формує повсякденність і визначає/впливає на стиль життя людини. Культура мобільності та пересування є невід’ємною складовою культури суспільства. Адаптація до радянської дійсності передбачала й долання фізичного простору соціалістичного містечка, що мало свою специфіку. Наведемо окремі параметри простору містечка, який кілька раз на тиждень долали жінки.

Реалізація проекту будівництва житлових кварталів та прокладання вуличних магістралей соціалістичного поселення продемонструвало всі слабкості створення інфраструктури. Газети рясніли замітками про те, що комунальне господарство містечка перебувало в критичному стані. Так, в 1931 р. журналісти били на сполох, писали, що замощених доріг і тротуарів у «Новому Харкові» майже немає. Робітники дорогою до роботи мотузками прив’язували калоші до чобіт, щоб не загубити їх у численних калюжах та болотах. Через те що на території містечка постійно тривали різні будівельні та ремонтні роботи, вона була завалена матеріалами, перекопана траншеями тощо. Цей факт знайшов відображення в романі відомого українського письменника О. Копиленка «Народжується місто». Автор кілька місяців жив на території соцміста, шукав яскраві образи для свого твору. Героїня його роману, українська робітниця, розповідала, як на шляху до роботи «біля самої контори обійшла широку канаву. Потім цілу гору землі. Земля була ковзка, але не грузька — два дні вже не було дощу»¹⁴. Показово, що Антонія Рехман, дружина австрійського інженера, у своїх спогадах описувала подібну картину. Жінка відзначала, що вулиць як таких

¹⁴ Копиленко О. Народжується місто. Київ: Держлітвідав, 1953. С. 84, 96.

немає, довкола лежать груді землі, що залишились від будівництва, цегла, скло, проволочка та ін. Коли йде дощ, доводиться йти глибоко в багнюці. Навкруги все неприглядне. Як висновок, вона констатувала, що «... руські не прийшли до того, щоб облаштувати доріжки з щебню до фабрики та кооперативу...»¹⁵. Причиною низького рівня благоустрою території містечка полягає в тому, що значну частину будівельних робіт, таких як риття траншей, розвантаження матеріалів тощо, виконували не фахові робітники, а мешканці Харкова під час «суботників». Щодня від 400 до 2000 людей приїжджали на територію «Нового Харкова», щоб долучитися до «всесоюзного будівництва». Після праці вони поверталися додому, в Харків. Наступного дня приходили інші. В умовах активної ротації трудових кадрів ніхто не ніс відповідальності за прибирання навколишнього простору, прибудинкової території (Crawford 2022, 279, 282).

Виключне становище іноземців у СРСР, їх особливе забезпечення та статус, можливість придбати товари в окремих лавках тощо не убезпечили жінок від знайомства з типовими практиками радянського споживання. Бруд, хамство і спекуляції й інші елементи «радянського шопінгу» (ошукання, продаж товару знайомим, що не мали право його тут купувати тощо) були явищами, з якими стикались жінки-іноземки ледь не щоразу, коли відвідували магазин. Проте вони не були пасивними спостерігачками. З палітри можливих дій (ігнорування, мовчання, дозволена незгода тощо) вони обирали модель дозволеної незгоди. Показовим є випадок, що описала А. Рехман. Вона разом з іншими дружинами ініціювали проведення зборів, куди запросили відповідального за постачання іноземцям радянського представника із перекладачем. Однією з головних вимог було забезпечення чистоти в приміщенні продовольчої лавки та покращення якості товарів. Для більшого розуміння атмосфери та перебігу зборів дозволю собі доволі розлогу пряму цитату зі спогадів А. Рехман:

«Ми, іноземки, зібрали збори, щоб викласти наші потреби та побажання. Прийшла референт з перекладачкою. Наша представниця ви-

¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 32.

магала більше чистоти в потребилиці, оскільки ми знаходили мишей у солі. Перекладачка переклала це на російську мову перекладачці, і вона дорікнула нам. Це не прийшло повз нас, і ми затребували перекласти нам цей закид. Після хвилинного вагання перекладачка сказала: товариш Шнеренко сказала: “ох і важночки вони”. Отже, нас називають важночками лише тому, що ми не хочемо мишей»¹⁶.

Архівні джерела свідчать про те, що подібне ставлення до дружин іноземних робітників було типовим. Слід відзначити, що чоловіки активно виступали проти такого ставлення до їхніх жінок. Про це свідчать численні колективні скарги робітників вищому радянському керівництву. Наприклад, більше 20 іноземних фахівців Краматорського металургійного комбінату скаржились до Робітничо-Селянської Інспекції, що в місцевій харчовій лавці ставлення до їхніх дружин «напевно не пролетарське, а навпаки бюрократичне»¹⁷. Місцеві чиновники намагалися реагувати, бодай якось вплинути на ситуацію. Центральні органи влади давали розпорядження Директору українського Інпостачу навести лад у приміщеннях, не допускати зберігання продуктових товарів просто на підлозі, припинити спекуляції з цінами тощо¹⁸. Зазначимо, що подібні інструкції місцеве керівництво отримувало з грифом «не підлягає розголошенню». Як результат розгляду звернень іноземців до місцевої влади чи урядових інстанцій були ухвалені суто формальні рішення про покращення забезпечення, створення книги скарг при магазинах¹⁹. Останні дійсно часто були наявні. У джерелах зафіксовано, як дружини іноземців, що були невдоволені обслуговуванням, старанно писали в книги скарги. Проте ті ж джерела фіксують не менш старанні дії керівників магазинів, що ретельно виривали листи та дописували позитивні відгуки самі²⁰.

Архівні джерела свідчать, що похід до торгівельної лавки було справою жінок. Аналіз діловодної документації Інпостачу свідчить,

¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 32.

¹⁷ Жалоби інконтингента. ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 7.

¹⁸ ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 11.

¹⁹ Жалоби інконтингента. ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 8.

²⁰ ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 9.

що холості чоловіки часто просили дружин своїх колег купити для них окремі товари (одяг, білизна). Оскільки для того, щоб самим сходити за товарами, вони, чоловіки, мали раніше піти з роботи, що впливало на виконання плану та з рештою на заробітну платню²¹. К. Шнітерн писав, що знає, як виглядає радянський магазин, лише з переказів дружини. Найбільше її вразили миші, які бігали прилавком, мухи на продуктах й повне панування бруду. Вона скаржилася на це чоловікові²². Сам чоловік здійснював покупки, але на базарі в «старому» Харкові, куди треба було їхати пів дороги автобусом і пів дороги трамваєм. Перебувавши в скруті, він міняв побутові речі на харчі²³. Таким чином, бачимо певний розподіл гендерних ролей у родині іноземного робітника. Жінка здійснювала щоденні/щотижневі покупки. Бо вона не була задіяна у виробництві і сконцентрована на хатніх справах. Поїздка до «старого Харкова» та доволі ризикована практика прямого товарообміну на ринку були справою чоловіка. Він перебував у типовій ролі «радянського споживача» (Skubii 2017, 230).

Матеріальна скрута родини Шнітерн вимагала від жінки опанування нових практик. Чоловік пригадував, що «оскільки треба було вгамувати голод, дружина була вимушена щось вдіяти, а саме вона продала мій подарунок нареченого, ручний золотий годинник, що в наших німецьких обставинах було б абсолютно неприйнятно».

З цих слів ми бачимо яскраво виражену суб'єктність та самостійність дій жінки. Вона прийняла, вочевидь, не просте рішення продати дорогий подарунок. З тексту спогадів стає зрозуміло, що жінка була зосереджена на пошуку додаткового приробітку не менше за чоловіка. Вона шукала роботу в кооперативній торгівлі чи в ресторані. Проте їй всюди відмовили бо вона іноземка²⁴.

Голодомор

Одночасно з форсованою індустріалізацією в УСРР проходила примусова колективізація, протягом 1932–1933 р. у республіці був

²¹ ЦДАВОУ. Ф. 812. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 7.

²² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 22.

²³ Там само. Арк. 24.

²⁴ Там само. Арк. 23.

Голодомор, здійснений радянською владою. Соціалістичне містечко знаходилося за 10 кілометрів від Харкова, навкруги були десятки українських сіл, мешканці яких потерпали від голоду. Голодні селяни йшли до великих міст у надії відшукати засоби для існування, роботу або просто якийсь харч. Цих людей щодня бачили мешканці соцміста. Іноземна колонія робітників, за спогадами сучасників, була місцем, куди селяни прагнули дістатися. Вони знали, що іноземців забезпечують добре, тому сподівались знайти тут їжу. Показовими є спогади Фреда Біла — американського робітника, що жив у «Новому Харкові», був відповідальний за агітаційну роботу серед іноземців. Відзначимо, що за його редакцією в 1934 р. вийшов збірник нарисів про життя іноземців у «Новому Харкові»²⁵. У цьому офіційному виданні життя людей описано як зразкове, організоване відповідно до соціалістичних ідеалів. Після повернення до США, Фред опублікував свої спогади, у яких зобразив реальну картину життя в соцмісті: «голодуючі селяни та робітники щодня штурмували іноземну колонію на Харківському тракторному заводі. З жалібними криками про їжу вони ходили від хати до від хати, від дверей до дверей, коли їм вдавалося пройти повз охорону, яка там чергувала. Це була єдина надія отримати хліб»²⁶.

Зі спогадів Антонії ми дізнаємось про те, що іноземці відчиняли двері голодним людям і впускали їх. За словами жінки, подібний випадок вона не зможе забути: «У дверях стояв худий чоловік, його очі мали голодний вираз, він просив шматок хліба. Коли я пішла на кухню і принесла йому шматок хліба, у старого хрича на очах виступили сльози», — згадувала Антонія²⁷. Оскільки чоловік був удома, вона не боялася та запросила гостя поїсти гарячого. Чоловік Антонії знав чеську, «яка трохи схожа на російську», тому він розпитав того чоловіка про родину. У нього було 8 дітей, він не мав чим їх годувати. На війні він втратив три пальці на лівій руці. Через це його не брали на роботу»²⁸. Антонія не могла

²⁵ Beal. *Foreign Workers...* С. 3.

²⁶ Fred E. Beal. *Proletarian journey: New England, Gastonia, Moscow*. New York: Hillman-Curl, 1937. С. 296.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 29.

²⁸ Там само. Арк. 30.

зрозуміти, чому іноземців забезпечують добре, а радянські люди риються в смітниках. Один із них стояв навпроти її вікна. Жінка писала, що їй було «дивно дивитись, як діти, старі жінки та чоловіки рилися руками там по черзі, щоб знайти щось їстівне»²⁹.

У цих умовах, коли вулицями ходило чимало голодних людей, похід до крамниці перестав бути звичайною практикою. Антонія відзначала, що, повертаючись додому із повною торбою їжі, вона постійно відчувала на собі погляди голодних людей, робітників, що стояли в черзі, щоб отримати кінського м'яса та затверділого хліба тощо. Ці погляди переслідували її повсякчас. Через це їй здавалося, ніби вона ці продукти вкрала. За її словами, відвідання кооперативної лавки було для неї найважчою справою. Вона описала випадок, коли дорогою додому її обступили жінка з чоловіком та дітьми. Вона із жахом дивилася на малюків у лахмітті. Люди вказували пальцями на хліб у її корзинці. Антонія дала їм хліба і огірків дітям. «Із численними “дякую” вони дали мені дорогу», — писала жінка. Свою дитину-підлітка Антонія не могла послати по хліб, оскільки були випадки, коли куплений хліб інші хлопці виривали з рук і тікали. Показово, що на зборах для іноземців перекладачі, які працювали з ними, закликали присутніх не давати місцевим біднякам білого хліба, «оскільки вони звикли до чорного і білий їм не потрібен»³⁰. Окрім випадкових контактів із голодуючими, родина Антонії систематично підтримувала місцевих людей, з якими бачилися регулярно. Наприклад, віддавали частину свого молока перукарю, який їх обслуговував. Він мав маленьку дитину, що була хвора. Вони підгодовували дівчинку-сироту, що була їхньою «вугленоскою», приносила їм паливо для пічки. Подібні сюжети складають значну частину оповіді Антонії про життя в «Новому Харкові». Вона дивується тому, що бачить, але не намагається їх пояснити чи відрефлексувати, принаймні в тексті джерела, яке було мною опрацьовано.

Повернення

Розчарувавшись у радянській дійсності, Карл із родиною виїхав з СРСР за першої нагоди. Можна припустити, що ініціатором повер-

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 30.

³⁰ Там само. Арк. 33–34.

нення була саме дружина. Вона писала листи до батька свого чоловіка, у яких прохала про допомогу. Батько Карла насамперед звернувся до компанії, яка вербувала його сина. Писав листи навіть Йосипу Сталіну. Зрештою, чоловік знайшов можливість допомогти родині. Він довідався, що до СРСР рушала делегація німецьких працівників, серед яких один був мешканцем Золлінгена, рідного міста Карла. Батько попросив делегата підтримати співвітчизників, зустрітися з ними в Харкові. Делегат виконав його прохання. Це було складно. Йому відмовили в проханні навідати родину Шнітерн у «Новому Харкові». Вони зустрілися у готелі в Харкові. Тоді, за словами Карла, вони побачили «зворотню сторону радянської Росії. Ту, що існує лише для комуністів і делегацій»³¹. Під час зустрічі земляк подарував їм дві машинки для підстригання волосся. Це були цінні речі, які можна було продати. За півгодини зустріч було завершено адміністрацією готелю. Радянські спецслужби дізналися про те, що К. Шнітерн зустрічався зі співвітчизником. Співробітники ОДПУ розшукували його в робочому містечку ХТЗ, але йому пощастило та його не заарештували. Зрештою, він продав все своє майно, на зібрані кошти придбав квитки і родина повернулася до Німеччини.

Чоловік Атонії Рехман, вочевидь, відпрацював свій піврічний контракт на ХТЗ та повернувся додому з родиною.

Висновки

Історія жінок-іноземок, що приїхали разом зі своїми чоловіками до УРСР, є частиною транснаціональних процесів із трансферу й адаптації західних технологій до радянської промисловості. Водночас це особисті історії й досвіди людей, що впливали на локальне життя, в моменті «тут і зараз» творили комунікативний світ та були включені в мереживо повсякденних практик українського радянського суспільства. До дослідницького поля історії цих жінок змогли потрапити через подвійне сито забуття. В офіційних тогочасних джерелах, як правило, йшлося про «робітників, не рахуючи членів їхніх родин». Услід за джерелами тривалий час йшли дослідники (як радянські, так і сучасні), воліли не помічати жінок, що приїхали на будівництво разом із чоловіками.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5335. Арк. 25.

Проте аналіз їхнього повсякдення значно розширює наше розуміння радянської модернізації.

Розвиток радянської промисловості наприкінці 1920–1930-х рр. залежав від іноземних фахівців, що масово прибули до УСРР. Радянська влада прагнула створити для них особливі умови. У проєкті соціалістичного містечка «Новий Харків» не було передбачено кухонь. У такий спосіб проєктувальники вирішили подолати «кухонне рабство» радянських жінок. Іноземки, що приїхали на будівництво ХТЗ разом зі своїми чоловіками, були в порівняно кращих умовах. Принаймні більшість квартир для іноземних сімейних спеціалістів були із кухнями. Не включення іноземців до проєкту усупільнення побуту в «Новому Харкові» було свідомою дією проєктувальників. Заразом влада намагалася продемонструвати іноземцям переваги соціалістичного будівництва. Екскурсії на тракторний завод, звані вечори та бесіди створювали видимість культурного дозвілля для дружин фахівців. Проте, як свідчать спогади А. Рехман, радянські гасла розчинялися в плавильному котлі повсякденної раціональності.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що дружини іноземних фахівців у «Новому Харкові» доволі швидко засвоїли радянські практики споживання, адаптувалися до радянського побуту. Проте прийняття нової дійсності не означало втрату суб'єктності. Жінки діяли в контексті стратегії дозволеної незгоди та/або повсякденного спротиву. Вони скаржилися чиновникам публічно на зборах, писали скарги до книг у магазинах, тікали з агітаційних заходів. Водночас вони «вибивали» товари постачання, продавали особисті речі й шукали додаткового приробітку.

Вплив дружин іноземних фахівців на розвиток радянської промисловості не варто недооцінювати. На прикладі родини Шнітерн ми бачимо, як жінка була медіатором змін повсякдення родини. Саме вона «вбила» найбільш потрібні для життя меблі в перші тижні після їхнього приїзду, вона продала особисті цінності для поліпшення матеріального статку родини. Можна стверджувати, що дружина переконувала свого чоловіка в необхідності достроково розірвати контракт або знайти ресурси та просто втекти назад до Німеччини. Зрештою, її рішення

написати батьку свого чоловіка привело до того, що вони змогли повернутись. Той факт, що дружини запрошених фахівців були глибоко занурені в різні сфери радянської повсякденності (придбання товарів, відвідування агітаційних вечорів, догляд за дітьми тощо), впливало на рішення їхніх родин виїжджати з УРСР. Це в певній мірі підштовхувало іноземних фахівців не продовжувати або розривати контракти з радянськими підприємствами та повертатися додому.

Список літератури / References

Chabanyuk O. The Forgotten History of Foreign Specialists in Soviet Industry in the 1920s and 1930s: The Case of Eastern Ukraine. *Detroit–Moscow–Detroit An Architecture for Industrialization, 1917–1945* / Ed. by J.-L. Cohen, C. E. Crawford, C. Zimmerman. London: The MIT Press, 2023. PP. 67–82.

Crawford C. *Spatial Revolution Architecture and Planning in the Early Soviet Union*. London: Cornell University Press, 2022. 424 p.

Ihnatusha O. Inozemni spetsialisty industrial'nykh novobudov Zaporizhzhya v umovakh administratyvnoho tysku i politychnykh represiy (20–30-ti rr. XX st.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]. 2012. Вуп. 32. С. 228–239. (In Ukrainian).

Ігнатюша О. Іноземні спеціалісти індустріальних новобудов Запоріжжя в умовах адміністративного тиску і політичних репресій (20–30-ті рр. XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 32. С. 228–239.

Skubii I. Spozhyvannia v radians'komu misti v 1920–1930-kh rokakh: mizh ideolohiieiu ta povsiakdennistiu. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Journal]. 2017. Вуп. 19. С. 230–239. (In Ukrainian)

Скубій І. Споживання в радянському місті у 1920–1930-х роках: між ідеологією та повсякденністю. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 230–239.

Struchenkov O. Inozemni spetsialisty v Donbasi za doby radians'koyi modernizatsiyi 1920–1930-kh rokiv. *Novi storinky istorii Donbasu: zbirnyk naukovykh statei* / Hol. red. Z. H. Lykholobova. Donets'k: DonNU, 2008. С. 178–192. (In Ukrainian)

Струченков О. Іноземні спеціалісти в Донбасі за доби радянської модернізації 1920–1930-х років. *Нові сторінки історії Донбасу: збірник наукових статей* / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк: ДонНУ, 2008. С. 178–192.

Roman Liubavskyi

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: Lubavskyi@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3496-9699>**THE WIVES OF FOREIGN SPECIALISTS
IN THE UKRAINIAN SSR IN THE EARLY 1930s**

The paper considers the everyday life of the wives of foreign specialists who arrived in the Ukrainian SSR during the first five-year plan. It is based primarily on the memoirs of Antonia Rehman, the wife of an Austrian engineer, and the wife of Karl Schmitter, a German worker (her name is unknown). They lived in the socialist town of New Kharkiv, built to accommodate the staff of the Kharkiv Tractor Plant (hereinafter — KhTZ) in the early 1930s. The purpose is to analyze the contribution of such women to the circulation of knowledge and technology between the capitalist world and the socialist one. It is shown how the wives became accustomed to the space of a socialist town and Soviet consumption habits. The author describes their everyday resistance and actions within the framework of «permitted dissent». The quirks of the Soviet system of distribution of goods and services determined women's everyday life. They learned the arts of Soviet shopping and Soviet communication. Enjoying an exceptional status in the Soviet society, foreigners tended to demand better service. Furthermore, certain standards of living had been promised to their husbands. The promises were partially fulfilled. Most foreign families had in-house kitchens. In contrast, the houses for Soviet workers were built to maximize «socialization of life». And yet, the Soviet system of distribution could not meet the expectations of foreigners. The author concludes that the allure of Soviet slogans crumbled under the weight of everyday life. Due to the hardships the wives prompted their husbands to terminate or not renew the contracts and return home. That was a significant factor in the transnational circulation of knowledge and technology during the first five-year plan. Thus, the study highlights the gendered dimension of Soviet modernization and shows how everyday practices influenced broader transnational exchanges.

Keywords: industrialization, socialist town, KhTZ, women, foreign specialists, Soviet everyday life, Ukrainian SSR, New Kharkiv, industry, Soviet modernization, First Five-Year Plan.

*Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2025.
Date of the article's initial submission to the Journal: 09.09.2025.*

*Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.11.2025.
Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.11.2025.*

*Дата публікації: 30.12.2025.
Date of publication: 30.12.2025.*